

МАКСИМ СТАМЕНОВ
Институт за български език – БАН, София

**КАК ДА ТЪЛКУВАМЕ КУЛТУРНАТА СПЕЦИФИКА
НА ДУМИТЕ:
ХАМ СРЕЩУ ГЪОНСУРАТ, ТЕПЕГЪОЗ И ПЕРДЕ**

Abstract: One of the words in Russian that is quite popular in everyday usage, as well as being productive derivationally, is the noun **хам** from which are derived **хамить**, **хамство** and **хамоватый**. It possesses a specificity of its own that is supposed to be explained in an appropriate way. If this is the case, we have to face the problem how to translate it into Bulgarian with appropriate words and expressions. To our own surprise we find that except the Bulgarian **простака** that comes close to certain uses of the Russian word, the best fit turn out to be three Turkish loans in Bulgarian – **тепегъоз**, **гъонсурат** and **перде**. The comparisons between them thus require a procedure of mutual recognition in the context not of two, but three different cultures – Russian, Bulgarian and Turkish. Under the circumstances it becomes a challenge to explain to learners of Bulgarian as native and/or Russian as foreign language what is special about these words. The outcomes of such a contrastive semantic analysis, if enacted in an appropriate way, can offer insights not only in the domain of comparative language-and-culture studies, but also in much more general terms dealing with the relationships between language, individual and society.

1. Кой е хам?

Една от думите в руски, която се ползва със значителна популярност в разговорния език и е твърде продуктивна в словообразователно отношение, е съществителното **хам** с основни производни **хамить**, **хамство**, **хамски**, **хамиться**, **хамовщина** и **хамоватый**. Тя се смята за културноспецифична за руския език и за руската култура, т.е. трудно е, ако въобще е възможно, да ѝ се намери напълно адекватно преводно лексикално съответствие в друг език.

В най-общ смисъл бихме квалифицирали значението на **хамство** като „образец на безогледно нагло, безочливо и/или грубо поведение на битова основа“, а на **хам** като човек, който е склонен да се изявява по този начин. Но посоченото представлява значение, което е културно неутрално,

докато начините на проява на **хамство** са били, са и ще бъдат детерминирани от съответната култура, така че всяко описание и анализ на този тип поведение би трябвало да се състои не само от обобщен в семантично отношение инвариант, но и от описание на начините на неговата проява в културноспецифични обстоятелства. В това и се заключава съществената трудност както за анализ, така и за обяснение на съответното лексикално значение при преподаване на роден или чужд език.

Посочената специфика проличава още в първо приближение, ако пристъпим към обсъждане на начините на идентификация на значенията на **хам** в руски тълковни речници:

хамъ м., [евр. ветхозавѣтное, отъ имени одного изъ Ноевыхъ сыновей, хамка ж.], хаму(ы)га, хамово-колѣно, отродье, хамовщина, бранное прозвище лакеевъ, холоповъ или слугъ; крѣпостной. [Кто ѣсть съ ножа и послѣ объда пьетъ кофе съ молокомъ – тотъ хамъ. Щедринъ]. Изъ хама не будетъ пана (Дал 1866).

хам, -а, м. *презр. бран.* Грубый, наглый человек (Ожегов 1984).

хам 1. *устар.* Презрительное название крепостного крестьянина, а также человека, принадлежавшего к низшим сословиям общества. – Еще прадед мой – царство ему небесное! – был мценским мещанином. Невысокое звание, но все ж таки не хам. Эртель, Гарденины. 2. *разг.* Грубый, наглый человек. [Репетилов:] Секретари его все хамы, все продажны. Людишки, пиущая тварь. Все вышли в знать. Грибоедов, Горе от ума (Евгениева 2008).

хам, -а, м. 1. *разг.* Бессовестный, наглый человек. 2. В России до 1917 г.: презрительное название крестьянина или простолюдина. Хамка, -и; ж. Хамов, -а, -о. Бранно. Хамово отродье. Хамово племя. По имени Хама, сына Ноя, проклятого, согласно библейскому рассказу, отцом за непочтительность (Энциклопедический словарь <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/61938/Хам/>).

хамить *прост.* Вести себя грубо, нагло, по-хамски (Ожегов 1984).

От представените тълкувания се вижда, че произходът на тази дума се свързва с презрителната ѝ употреба от страна на дворяните спрямо крепостните селяни и въобще към хората от по-ниските съсловия на руското класическо общество. От това първо значение се извежда второто, което се отнася до груб, нагъл, безсъвестен човек.

Според В. В. Виноградов генеалогията на значението на **хам** изглежда по следния начин:

хам. ...в начале 40-х годов употребление слова *хам* еще не было вполне устойчивым. Грот, прочитав это слово в письме к нему П. А. Плетнева, спрашивает своего корреспондента: „Вы употребили слово *хам*; что оно значит?“ (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым. 1896, т. 1, с. 226). Плетнев отвечает: „Слово *хам* есть техническое

и съответствува в моето употребяване на думата *poishlyy* или, както се казва в светата, *un homme tout fait ordinaire*“ (там же, с. 231). Като крепостен слуга: „Не дотрагивай се до мене, *хам*! — каза мнимопияният и бързо встана на крака“ (Разказ Порф. Байскога, „Юродивият“ // Сев. цвeты, 1827, с. 164) (Виноградов 1994).

През 40-те години на XIX век П. А. Плетньов употребява **хам** като синоним на пошлия, която е друга руска културноспецифична дума. Како по всичко изглежда, значението на **хам** се формира по начина, който познаваме и до днес, по това време.

Подходящо е така установените значения, валидни за книжовния и разговорния руски, да се съпоставят със значенията, които тази дума е придобила в руската контра- и антикултура (за тълкуването на тези две понятия вж. Стаменов 2012):

хам 1. Лакей. 2. *арест. презр.* Завключенния, совершающия кражи продуктов питания у сокамерников. 3. *мол. шутил.* Мужской половой орган (Мокиенко, Никитина 2000).

От една страна имаме определено съвпадение, доколкото става въпрос за първото значение „лакей“, но оттам нататък другите две значения търпят твърде любопитни метаморфози. Второто значение е остро осъдително, а третото уж на шега, както е маркирано, преосмисля по профаниран начин патоса на мъжкото сексуално поведение.

2. Тълкуване на хам в руско-българските речници

В руско-българските речници обясненията на значенията на **хам** и неговите производни са в следните насоки:

хам Хам, простак, долен човек (презрително).

хаметь Ставам хам, задебелявам.

хамить Постъпвам като хам, по хамски.

хамка Простачка, долна, груба, нахална, подла жена (Чукалов 1951).

хамский *разг. презр.* Просташки, нахален, груб, безсрамен; хамско поведение просташко държане.

хамство *разг. презр.* Простачина, наглост, безсрамност (Влахов, Людсканов, Тагамлицкая 1960).

хам 1. *остар.* Селяндур, човек от долните класи; слуга (в езика на дворяните). 2. *преп.* Простак, груб, нагъл, нахален, невъзпитан човек.

хаметь Започвам да се държа като простак, грубиян; опростявам, опростачвам се (Влахов, Тагамлицка 1986).

Како подходящи лексикални съответствия на **хам** изпъкват такива като *простак*, *грубиян*, *селяндур*, *нахалник* и под. От съпоставката с тълкуванията в руски обаче ясно проличава, че нито едно от тях не предава напълно адекватно онова съчетание от семантични компоненти, което е характерно за интересувашата ни дума в езика на оригинала.

3. Най-близко съответствие на хам на български в разговорната реч

Най-близко по значение до **хам** на разговорен български като че ли е **простака**:

простака *разг., пренебр.* 1. Необразован, невеж, невъзпитан, груб човек. 2. Човек, който е глупав, несъобразителен, лековерен, наивен; глупак, тъпак, наивник. 3. Човек, който е вулгарен, циничен, безнравствен, безсрамен; мръсник. 4. *руг. и пренебр.* За изразяване на грубо, неприязнено отношение към някого (лице от мъжки пол) (РБЕ 1977-).

Простака обаче за разлика от **хам** се свързва у нас с оглед на фолклорна етимология на първо място с „прост човек“ и оттам идва асоциацията с грубост, цинизъм, безнравственост и под. **Хам**, за разлика от **простака**, се свързва на първо място с нисък произход и оттам с букет от качества, които не са били присъщи не само на дворяните, но и на еснафското съсловие (в класическа Русия). Споделеното между двете думи е възможността те да бъдат използвани оценъчно като остро обидни квалификации.

4. Съответствия на османотурска основа

Ако възприемем **хам** в ролята на отрицателен суперлатив в рамките на руската култура, що се отнася до еталон на невъзпитано и арогантно поведение в обществото, твърде показателно е да се отбележи, че подобна функция в българския език и в българската култура са изпълнявали и изпълняват по различни линии три турски заемки – **тепегъоз**, **гъонсурат** и **перде**. Всяка от тях носи със себе си своето „наследство“ по османска линия, а така също притежава особености с оглед на преосмислянето си на българска почва (доколкото все още е в употреба, защото **тепегъоз** може да се смята днес за остаряваща пред очите ни, тъй като все още я разпознават само най-възрастните поколения носители на езика).

В съвременния турски **тепегъоз** освен със значението, с което е бил зает в българския език, фигурира и като „тесночел“, което поне до известна степен може да изглежда парадоксално, доколкото не можем въз основа на собствените си езиково мотивирани представи да свържем „тесночелостта“ с „нахалство, безочие и безсрамие“. На български в замяна тази дума има само еднозначно отрицателното значение:

тепегъоз *прил. неизм.* Безочлив, с дебели очи, който нема срама (Геров 1975).

тепегъозлук Безочливост (Геров 1975).

тепегъоз *прост.* Безочлив, безсрамен (БТР 1994).

тепегъозлък *прост.* Безочливост, безсрамие (БТР 1994).

тепегъоз *разг.* Нахален, безочлив, безсрамен (Буров 2000).

тепегъоз *разг.* Безочлив, безсрамен (Милев 2000).

тепегъоз *разг.* Нахален, безочлив, безсрамен (Кръстева 2003).

тепегъоз *неизм. прил., разг.* Безочлив, безсрамен, нахален (ГХС 2002).

тепегъозлък *разг.* Безочливост, безсрамеие (ГХС 2002).

Както проличава най-ясно от производната дума **тепегъозлък**, **тепегъоз** се използва като лична характеристика на човек, докато **хам**, както си спомняме, е на базата на принадлежност към най-некултурната, грубата и примитивната прослойка в обществото.

Гъонсурат е формиран на българска основа композит на базата на две турски думи – **гъон** и **сурат**. Нейните тълкувания в речници на българския език, където тя е налице, са следните:

гъонсурат *разг.* Нахален, дебелокож човек, който не изпитва чувство за неудобство, притеснение или вина, в каквато и ситуация да се намира. *Обясних Ви, че Лиляна е моя съпруга... Вие пак звъните и я търсите по телефона... На такъв тепегъоз и гъонсурат отдавна не бях попадал.* (Й. Попов, ПЧ, 5) (РБЕ 1977-).

гъонсурат Глупав, прост човек, който не се вълнува, не се чувства виновен за неприятностите, които е създал, или за лошите си постъпки (ок. 1935) (Армянов 2001).

гъонсурат *неодобр., обидно* Безчувствен, безразличен към всеки или всичко (Кръстева 2003).

непукист Човек, който не се вълнува от нищо, нищо не го интересува (Армянов 2001).

Смятам, че предложената в РБЕ (1977-) дефиниция не е изцяло адекватна на актуалното значение и употреби на тази дума (както проличава и от съпоставката с жаргонното *непукист*). По мое мнение нейното съдържание и това на основната нейна словообразователна производна са следните:

гъонсурат Човек, който е способен да проявява безпределна наглост, безсрамеие, безочие, пълно negliжиране на другите за сметка на своите интереси и цели и под.

гъонсуратлък Проява на безпределна наглост, безсрамеие и безочие.

Именно с оглед на този си семантичен облик **гъонсурат** се оказва най-силният отрицателен суперлатив в съвременния български език, що се отнася до образец на безпределно нагло, безсрамно и безочливо поведение или до негов носител. В този смисъл то представлява корелат на **хам**, но отново с уговорките за културна специфика и с оглед на руската, и с оглед на османотурската култура.

В разговорния език и в жаргона съществува още и думата **перде**, която може да бъде отнесена до човек в преносен смисъл:

перде *прен. разг.* Човек, който е безочлив, престанал е да се съобра-

звяа с другите и пренебрегва общоприетите норми (РБЕ 1977-).

перде Човек, когото нищо не го тревожи, не го вълнува, не го интересува (Армянов 2001).

Разминаването в тълкуванията в двата цитирани речника изглежда очевидно, но може да се дължи на регистриране от страна на Армянов на жаргонно значение отпреди 40 и повече години, което вече не е актуално. Що се отнася до културната специфика на заемането и тълкуването на **перде** в неговия метафоричен смисъл, тя най-добре проличава в съдбата на фразеологичното съчетание, на базата на което то очевидно е възникнало:

паднало ми е (скъсало ми се е) пердето от очите; пукнало ми се е пердето (на очите). *диал.* Не се срамувам, не се стеснявам от постъпките си, станал съм безсрамен, нахален, безочлив. – *Тотке, гледай си работата и не се залавяй с човек, на когото е паднало пердето от очите!* К. Петканов, ЗЛЗ 244.

пускам / пусна (турям /туря) си перде на очите. *разг.* Ставам безочлив, преставам да се съобразявам с какво и да било. *Тури си едно перде на очите [...] на псувай наляво и надясно.* А. Константинов, БГ 134 (РБЕ 1977-).

Паднало ми е пердето от очите е заето директно от турски, т.е. е калкирано, както това проличава от тълкуванията на производни на *perde* в съвременния турски.

perdesi yırtık Безсрамен, безочлив, нагъл (букв. „на когото пердето му е разкъсано“, така че може да се види същинският облик на дадения човек).

perdesiz 1. *букв.* Без пердета/завеса; 2. *прен.* Безсрамен, безочлив, нагъл (Добрев 2009).

На българска почва обаче този израз намира реализация преди всичко в облика на **паднало ми е пердето на очите**, а тълкуването се преобръща по огледален начин – пердето вместо да прикрива субекта на действието, закрива обекта му и поради тази причина деятелят престава да отбира на кого какво може да причини със своите действия с всички произтичащи от това последствия.

5. Заключение за споделеното и културната специфика в проявите на ниска/низка култура

В резултат на направения анализ се вижда, че някои аспекти на значенията на разгледаните думи се оказват споделени. Това проличава на базата на обобщен семантичен инвариант, а така също като се стъпва на директно заемане на подходящи думи и изрази. В първия случай за общ семантичен знаменател служи значението „безочлив, безчестен, безсрамен, нагъл, нахален, дебелоок, безогледен, безскрупулен човек“.

Във втория случай налице е възможността директно да се заемат от друг език и култура такива думи като **тепегъоз** или **перде** от турски в български. Но дори и при това положение не можем да подминем културноспецифичното, което проличава при съпоставка както между руски и български (**хам** срещу **простак**), така и спрямо османски турски, където след заемането например на **перде** неговият семантичен потенциал се преиначава по твърде показателен начин. В други случаи възможностите за съчетаване на турски думи се използват не така, както това е в езика донор, какъвто е случаят с **гъонсурат**. Всички тези особености на езиково- и културноспецифично осмисляне и преосмисляне на значенията на думите трябва по някакъв начин да намерят своето място при преподаването не само на руски или турски като чужди езици, но и на българския като роден. За целта най-ефективната стратегия би била експлицитно да бъде обяснено в какви отношения нашенското **простак** не е *tertium comparationis* на **хам**, **тепегъоз**, **гъонсурат** и **перде**.

Литература

Виноградов 1994: Виноградов, В. В. *История слов*. Москва: Толк, 1994. <http://wordhist.narod.ru/poshlij.html>.

Стаменов 2012: Стаменов, М. И. Образът на носителя на антикултурата по данни от българския език. – В: *Български език*, 2012, LIX, № 3, с. 76 – 98.

Източници

Армянов 2001: Армянов, Г. *Речник на българския жаргон*. София: Фигура, 2001.

БТР 1994: Андрейчин, Л. и др. 1994. *Български тълковен речник*. 4-то изд, допълнено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 1994.

Буров 2000: Буров, Ст. и др. (съст.). *Тълковен речник на българския език*. Велико Търново: Gaberoff, 2000.

Влахов, Людсканов, Тагамлицкая 1960: Влахов, С., Людсканов, А. Тагамлицкая, Г. А. *Руско-български речник*. Под общата ред. на И. Леков. Т. I – II. София: Наука и изкуство, 1960.

Влахов, Тагамлицка 1986: Влахов, С., Тагамлицка, А. (ред.). *Руско-български речник*. Т. I – 2. София: Наука и изкуство.

Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. I – VI. София: Български писател, 1975 (1895 – 1908).

ГХС 2002: Grannes, A, Hauge, K. R., Süleymanoğlu, H. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Press, 2002.

Дал 1866: Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 1 – 4. Санкт Петербург – Москва: Типография М. О. Вольфа, 1863 – 1866.

Добрев 2009: Добрев, И. (съст.) *Академичен турско-български речник*. София: Рива, 2009.

Евгениева 1984: Евгениева, А. П. (ред.) *Словарь русского языка*. В 4-х т. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский язык, 1981 – 1984.

Кръстева 2003: Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език*. София: Скорпио, 2003.

Милев 2000: Милев, А. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. 5-о изд., допълнено и основно прераб. от чл.-кор. Е. Пернишка. София: Наука и изкуство, 2000.

Мокиенко, Никитина 2000: Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Большой словарь русского жаргона*. Санкт-Петербург: Норинт, 2000

Ожегов 1984: Ожегов, С. И. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1984.

РБЕ 1977-: *Речник на българския език*. Отг. редактори К. Чолакова и др. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН, 1977-.

Чукалов 1951: Чукалов, С. *Русско-българският словарь*. София: Изд. на БКП, 1951.